

ДЖЕРЕЛА ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ І КУЛЬТУРНУ
ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТСТВ УКРАЇНИ В XVI—XVIII ст.

Починаючи з кінця XVI ст. в містах України одне за одним виникають братства — суспільно-політичні і культурні організації міського населення, які відіграли помітну роль у визвольній боротьбі і культурному житті українського народу. Діяльність їх знайшла відображення в ряді наративних джерел і в численних актових матеріалах, використання яких неможливе без спеціальних джерелознавчих досліджень.

Братства великих і середніх міст, як правило, мали власні архіви, в яких відкладалися документи про основні сторони їхньої діяльності. З цих архівів зберігся майже повністю архів Львівського Успенського (Ставропігійського) братства¹. Від архівів інших братств залишились окремі документи або групи документів. Крім того, відомості про діяльність братств є в актах, що зберігаються у фондах державних і центральних установ, а також у листуванні діячів XVI—XVIII ст., у мемуарах та історіографічних пам'ятках.

Самі члени братств найважливішими документами вважали установчі грамоти та привілеї, одержані від державної влади та церковної ієрархії. Це й зрозуміло, оскільки ці акти могли використовуватися для захисту від натиску феодалів та церковної верхівки. Історикам же не слід переїльшувати значення патріарших, єпіскопських і королівських грамот. Покликаючись на такі грамоти, буржуазні історики проголошували церковні інстанції «засновниками» або «ініціаторами» створення братств². Насправді найбільш діяльні братства виникли з ініціативи міських ремісників, крамарів, культурно-освітніх діячів, як правило, всупереч опору верхівки духовенства. Уже після фактичного створення братств їх члени намагалися отримати юридичну санкцію на їх оформлення від східних патріархів, єпіскопів, рідше від королівської влади³. В одних випадках це їм вдавалося досягти за допомогою хабарів, в інших — використовуючи протиріччя між окремими угрупованнями церковної ієрархії. Так, патріархи видавали привілеї братствам, надіючись з їх допомогою посилити свій вплив і послабити вплив міс-

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 129.

² А. Крыловский. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904.

³ Братства, яким не вдавалося добитися привілеїв, інколи просто переписували тексти привілеїв інших братств. Наприклад, Крем'янецьке богоявленське братство внесло до своєї копійної книги патріарші грамоти та інші акти, які належали Луцькому братству, замінивши в деяких випадках назву Луцька Крем'янцем (Н. И. Петров. Археологические заметки. — Труды Киевской духовной академии, 1887, т. 3, № 9, стор. 132).

цевих єпіскопів. На практиці, однак, провідні братства України керувалися власними інтересами і не визнавали авторитету ні єпіскопів, ні самих патріархів⁴.

На противагу тим братствам, що складались виключно з міщан і прагнули якомога більше обмежити сферу впливу церковної ієрархії, духовенство при підтримці православних феодалів і частини міщан створювало братства іншого типу, так чи інакше підпорядковані клерикальним колам. Поява таких братств пояснюється також хиткістю економічного та політичного становища українських міщан і потребою згуртування широкого антикатолицького фронту з участю всіх зацікавлених у цьому суспільних прошарків. Тому деякі з установчих («фундущових») грамот були видані з ініціативи церковної ієрархії. Прикладом їх може бути грамота 1622 р. Ісаї Копинського, який титулував себе «митрополитом задніпрським», на братство тріецької церкви в Лубнях⁵.

Деякі установчі грамоти містили одночасно текст статуту («артикулів», «порядку») братства. Проте нерідко братства мали окремі установчі грамоти і грамоти з підтвердженням статуту. Дуже часто одне братство запозичувало статут в іншого. Наприклад, братство м. Олександрії (Сколе) переписало для себе статут у Самбірського братства, яке, в свою чергу, одержало з м. Красностава на Холмщині статут Львівського братства⁶.

Щоб витіснити статути, які передбачали незалежність братств від церковної ієрархії, єпікопи, особливо у XVIII ст., стали домагатися впровадження статутів, згідно з якими члени братств мали підпорядковуватися духовенству. В деяких єпархіях у XVIII⁷ і на початку XIX ст.⁸ були надруковані бланки статутів, які єпікопи видавали братствам, найчастіше сільським. В умовах спаду активності братського руху більшості братств були нав'язані статути, затверджені єпікопами. Але на практиці члени братств нерідко ігнорували невигідні для себе пункти таких статутів.

Статути регламентували в основному організаційну структуру братств і сприяли зміцненню громадської дисципліни їх членів⁹. Найважливіші ж питання суспільно-політичної та куль-

⁴ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури. К., 1966, стор. 34—36, 76—77.

⁵ «Киевская старина», 1896, т. 52, стор. 354—356.

⁶ Відділ рукописів Львівської державної наукової бібліотеки (далі — ЛНБ), збірка А. С. Петрушевича, спр. 449.

⁷ Відділ стародруків ЛНБ, № 54318, 59512 та ін.

⁸ Устави для братств церквей в дієцезії Холмської обрітаючихся повеленiem і благословенiem его преосвященства Кир Фердинанда Ціехановского єпіскопа холмского, сенатора Царства Польського. 1826.

⁹ Численні статути міських і сільських братств збереглися в збірках рукописів бібліотек і музеїв. Див. відділ рукописів ЛНБ, збірка Наукового

турної діяльності братств у статутах відображалися дуже слабо або й зовсім не відображались. Багато братств, особливо на Наддніпрянщині, взагалі не мали статутів.

Ті братства, що мали статути, вели каталоги, тобто книги запису новоприйнятих братчиків. Як правило, у вступній частині «каталога братерського» вміщувалися копії привілеїв даного братства та його статуту, інколи також копії привілеїв і статутів інших братств. У малих братствах ця сама книга нерідко служила для фіксування всіх інших справ, якими займалися братчики. В більших братствах для запису різних справ існували окремі види книг.

Типовим можна вважати склад архіву одного з рогатинських братств (різда богородиці), в якому у 1733 р. були наявні такі документи: статут, каталог («книги братські, де їх імена записують»), книга запису рішень братства («декретів та судів братських»), реєстр видатків і прибутків¹⁰.

У деяких братствах (наприклад, в Замостському) в книги протоколів вносилися лише записи про вибори старшин братства¹¹. В інших — записувалися також ухвали братчиків, робилися замітки про обговорення різних справ. Проте багато питань, якими займалися братства, не фіксувалось у протоколах. Зокрема, з конспіративних міркувань не завжди відбивалася участь братств у визвольній боротьбі¹².

Не менш цінним джерелом, ніж протоколи засідань, є реєстри прибутків і видатків братств, які нерідко містять відомості про видатки, пов'язані з їх суспільно-політичною діяльністю. Досить часто натрапляємо тут на відомості, важливі для істориків мистецтва. Так, для дослідників однієї з найвизначніших пам'яток української дерев'яної архітектури — дерев'яної церкви Юрія — становить інтерес запис у братській книзі про збір коштів на ремонт її в 1657 р.¹³ У ряді братських реєстрів є відомості про мальярів та різьбярів, які виконували різні роботи на замовлення братств, про драматичні вистави тощо¹⁴.

товариства ім. Шевченка (далі — НТШ), спр. 136, 258; збірка василіянських монастирів, спр. 267; Львівський державний музей українського мистецтва, рукописи 91, 126, 170; відділ рукописів бібліотеки АН СРСР у Ленінграді, збірка Е. Калужняцького, спр. 63, 64; Національна бібліотека у Варшаві, колекція рукописів бібліотеки Перемишльської греко-католицької капітули, № 2482, 2906, 2920, 2923 та ін.

¹⁰ Відділ рукописів Львівського державного музею українського мистецтва, генеральна візитaciя, № 11, арк. 109.

¹¹ Опис книги протоколів цього братства за 1639—1773 рр. див. у кн.: А. Будилович. Русская православная старина в Замостье. Варшава, 1886, стор. 63—67.

¹² Архів Юго-Западної Росії, ч. I, т. 12, стор. 572.

¹³ ЛНБ, збірка василіянських монастирів, спр. 267, арк. 2.

¹⁴ М. Возняк. Стара українська драма і новіші досліди над нею.— Записки НТШ, т. 112. Львів, 1912, стор. 186.

У великих братствах велись окремі реєстри по різних статтях прибутків і видатків.

Про склад членів братств, крім каталогів, свідчать також пом'яники (субітники) — книжечки, в які записували імена померлих братчиків для читання в поминальних богослужіннях. У метричних книгах інколи можна знайти записи, важливі для з'ясування біографій діячів, пов'язаних з братствами¹⁵.

Цінним історичним джерелом є листування між братствами, а також листи братств до політичних і культурно-освітніх діячів. Вони відбивають зусилля братств, спрямовані на об'єднання своїх сил для спільніх виступів у різних галузях суспільно-політичного життя. Так, 1627 р. Перемишльське трієцьке братство послало листа до братств інших міст з проханням про матеріальну допомогу для ведення справи в сеймі. Із Перемишля лист надійшов до Дрогобицького братства. Воно переслало гроші перемишлянам, а листа передало Стрийському братству, яке, в свою чергу, мало передати його далі¹⁶. Львівське Ставронігійське братство дуже часто розсыпало листи до інших братств і взагалі до широких кіл населення з закликом гуртувати сили для боротьби проти національно-політичного гноблення українського народу. Особливе значення мала видана в 1608 р. друком відозва, в якій було показано жорстокий гніт українського міського населення польським католицьким патріціатом і викладено програму культурно-освітньої діяльності братства, зокрема наголошено на необхідності утримувати школу і друкарню¹⁷.

Наприкінці XVI і протягом XVII—XVIII ст. члени братств і їх супротивники нерідко вносили свої «протестації» (скарги) до гродських книг, зокрема, львівських і перемишльських. У цих записах відбилася боротьба братств Львова, Перемишля, Городка та інших міст проти національно-політичного гноблення українського населення. У деяких з «протестацій» звучать ті самі мотиви, що і в тогочасній українській публіцистиці. В них гнівно говориться про знедолене становище українського народу на своїй рідній землі, зокрема в стародавньому українському Львові¹⁸.

Численні згадки про братства розсіяні на сторінках актових книг органів міського самоврядування, зокрема є вони в запи-

¹⁵ Прикладом може бути «Прототипон онома» — метрика, що велася при Замостському братстві. Див.: А. Бу́дилович. Назв. праця, стор. 83—96; Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые П. Н. Батошковым, вып. 7. Альбом. СПб., 1885, рис. 17.

¹⁶ С. Голубев. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники, т. I. К., 1883, додаток, стор. 295.

¹⁷ Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 12, стор. 526—529.

¹⁸ Я. Д. Ісаевич. Братства та їх роль у розвитку української культури, стор. 104.

сах про купівлю-продаж нерухомого майна¹⁹. Наприклад, у дрогобицьких міських книгах в окремих майнових договорах називаються старшини братств, вчителі братських шкіл. Особливо цікавими є внесені до книг ради м. Дрогобича зобов'язання священиків про те, що вони не втрутатимуться в справи братств, а якщо порушать угоду, «то повинні будуть залишити парохію, а братство зможе обрати іншого»²⁰. Відомості про братства, які є в актових книгах міст Лівобережної України, особливо цінні, оскільки джерела про їх діяльність на Лівобережжі дуже рідкісні. Зокрема, з магістратських книг Полтави видно, що братство Миколи в цьому місті мало «дім братерський», а майном Успенської церкви розпоряджались «ктитори і братство»²¹. Про наявність там братств є згадки і в книгах м. Стародуба²².

Діяльність братств особливо ретельно фіксувалася в документах, що відкладались у церковних архівах — епархіальних (єпіскопських, консисторських, капітульних) і парафіяльних. У фондах церковних установ зберігаються окремі установчі грамоти братств, скарги духовенства на братчиків, повідомлення братств про свою діяльність. Значну частину архіву Перешибельської греко-католицької капітули, наприклад, складали оригінали і копії скарг уніатського єпіскопа Афанасія Крупецького, які свідчать про боротьбу братств і всього населення українського Прикарпаття проти насильного запровадження унії²³.

В актах київської консисторії XVIII ст. є окремі повідомлення братств Правобережжя, Західної України про насильства, чинені проти них католицьким і уніатським духовенством²⁴. Епархіальні архіви відбивають також прагнення єпіскопів підпорядкувати братства своїй владі, зокрема шляхом залучення братств до єпіскопських судів, що практикувалося особливо широко у XVIII ст. У зв'язку з цим в епархіальних архівах збереглися окремі акти єпіскопських судів, що розглядали су-

¹⁹ Я. Ісаєвич. Документальні матеріали самоврядування міст України як історичне джерело. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, друга секція. К., 1965, стор. 135—148.

²⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 32, оп. 1, т. 3, арк. 232—236; т. 6, арк. 21, 398—400.

²¹ Актові книги Полтавського городового уряда XVII століття, вып. 2, Чернігов, 1912; вып. 3, Чернігов, 1914, стор. 6.

²² Протокул до записовання справ поточних на рік 1690. Из № 36—45 «Чернігівських губернських ведомостей», 1852 года. Чернігов, 1852.

²³ А. Добрянський. Історія єпіскопів трьох соєднених єпархій Перешибельської, Самборської і Сяніцької. Львів, 1893, стор. 15, 29 (другої пагінії).

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 1020, спр. 1124; оп. 1024, спр. 228.

дові позови духовних і світських осіб проти братств або її суперечки між братствами²⁵.

Деякі відомості про братства є у візитacіях — описах парафій, що проводилися представниками уніатських єпархіальних управлінь у XVIII ст. Тут бувають згадки про склад архівів та бібліотек братств, інколи про братські школи²⁶. Викликає інтерес повідомлення візитатора М. Шадурського про вороже ставлення до братства шляхтича-посесора с. Красносілець. Протоколи візитacій воронівського округу засвідчують наявність у селах Закарпаття в середині XVIII ст. кураторів — «братів церковних»²⁷.

Згадки про братства можна також знайти у листуванні духовних і світських феодалів кінця XVI—XVIII ст. Особливо пильно стежили за діяльністю братств католицькі церковники, які ставились до них з неприхованою ненавистю. 22 листопада 1595 р. папський нунцій у Польщі і католицькі єпископи писали до Рима про опублікування Львівським братством антикатолицького твору, а також про те, що, на їх думку, саме братство стоїть на перешкоді планів втягнення українських трудящих («плебсу») до унії²⁸. Таку ж думку висловив варшавський нунцій у 1600 р.²⁹ Уніатські митрополити Іпатій Потій та Велямин Рутський скаржились у Ватікан на Львівське і Київське братства, підкреслюючи, що вони очолюють боротьбу проти уніатської ієрархії³⁰.

Матеріали про міжнародні зв'язки братств є в архівах Москви, Варшави, Рима. Так, у Центральному державному архіві давніх актів у Москві збереглися два листи Київського братства до російського уряду. В цьому ж архіві є документи з відомостями про взаємини з Росією ряду діяльних учасників братського руху. Такі відомості, зокрема, містять звіти, що їх надсилали до Москви російські резиденти — дипломати, акредитовані в Речі Посполитій. Користуючись документами росій-

²⁵ Державний архів Ряшівського воєводства в м. Перемишлі, ф. Перешибльських єпископів грецького обряду, Супlement, т. 6, арк. 23, 39—40; т. 10, арк. 68, 177, 140; т. 13, арк. 5—8 та ін.

²⁶ Найбільші збірки візитacій із західноукраїнських земель є в Перешибльському архіві (там же, спр. 14—57), в Державному архіві Люблинського воєводства (ф. Холмської консисторії грецького обряду, спр. 1131—1146), а також у відділі рукописів Львівського державного музею українського мистецтва.

²⁷ М. Бордун. З життя українського духовенства львівської єпархії в другій половині XVIII в. — Записки НТШ, т. 134—135. Львів, 1924, стор. 150; А. Петров. Канонические визитации 1750—1767 гг. в вармедях Земплинской, Шаришской, Спишской и Абауйской. — Науковий збірник товариства «Просвіта», 3. Ужгород, 1924, стор. 113.

²⁸ Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes, vol. 2, 1594—1608. Romae, 1959, стор. 75.

²⁹ Там же.

³⁰ Журн. «Основа», 1861, кн. 8, стор. 76; Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. 823, спр. 413, арк. 1.

ських архівів, слід мати на увазі, що в Росії організації типу братств не були відомі, тому Київське братство там плутали з монастирем, а представників Львівського братства в царських грамотах іменували «священик Михайло з товарищи», «священик Михайло со служебници». Пам'яткою тісних зв'язків братства з Молдавією є листи від молдавських господарів, що зберігаються в архіві Львівської ставропігії³¹.

Найважливішим джерелом про діяльність братств у галузі шкільної освіти є «Порядок шкільний» — статут школи, розроблений Львівським братством у 1586 р.³² Цей статут використовувався також школою Луцького братства, ймовірно, й іншими братськими школами. Луцька школа користувалась ще «артикулами прав» — правилами для учнів, в яких основна увага зверталася на підтримання в школі дисципліни. Про контингент школярів можна судити на підставі реєстру учнів Львівської братської школи кінця XVI ст.³³ Певне уявлення про зміст навчання дають інвентарі братських бібліотек, якими користувалися викладачі й учні братських шкіл³⁴. Відомості про матеріальний стан шкіл, про умови, в яких вони діяли, розсіяні в протоколах, реєстрах видатків та іншій внутрішній документації братств.

Пам'ятками видавничої діяльності братств є випущені ними стародруки. Книгознавче дослідження усіх наявних примірників їх, виявлення друкарських варіантів нерідко допомагає встановити такі факти з історії культурного життя, про які не збереглося жодних інших джерел. Так, порівняння двох варіантів видання Львівського братства, датованого 1690 р., дозволило зробити висновок, що один з них насправді був надрукований на початку XVIII ст. Вдалось також встановити мотиви датування цього варіанта «заднім числом», а це, в свою чергу, кинуло пучок світла на ті умови, в яких доводилось діяти Львівському братству на початку XVIII ст.³⁵

Облік усіх наявних примірників стародруків має також значення для вивчення шляхів поширення братських видань. Особливо важливі для науки ті примірники, на яких є давні записи. Так, на книгах, що зберігалися в дрогобицькій церкві

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1.

³² *Diplomata statuaria... confraternitati Stauropigianae concessa. Leopoli, 1895, стор. 21—34; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 65-а, арк. 1—9 (оригінал з печаткою), 10—13 (колія), 19—23 (грецький варіант); Львівський державний історичний музей. Альбом Львівського братства, стор. 448—453.*

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1220. Неповну публікацію цього реєстру див.: Архів Юго-Западної Росії, ч. 1, т. 10, стор. 57—60.

³⁴ Я. Д. Ісаєвич. Бібліотека Львівського братства. У кн.: Бібліотекознавство та бібліографія, 3. К., 1966, стор. 126—132.

³⁵ С. Клепіков. До методології описування слов'янських стародруків. К., 1926; Я. Исаевич. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII вв.—Книга. Исследования и материалы, т. 8. М., 1962.

Юра, було виявлено зроблені вчителями і учнями братської школи замітки, які доповнюють наші уявлення про характер навчання в таких школах. Серед рукописних заміток на стародруках найпоширеніші покрайні записи про купівлю цих книг окремими особами або братствами. Покрайній запис 1607 р. з с. Білої цінний тим, що засвідчує існування сільських братств на початку XVII ст.³⁶ Запис 1695 р. на «Тріоді цвітній» 1688 р. видання, що збереглося в с. Гуменному, містить одну з нечисленних загадок про існування братств на Закарпатті³⁷. Запис 1694 р. на служебнику стрятиринського друку вказує на існування братства в Нових Санжарах на Полтавщині³⁸. Покрайні записи і відомості про місця, де виявлено окремі стародруки, дають змогу встановити шляхи поширення видань Львівського братства по всій Україні, в тому числі на Лівобережжі, Буковині³⁹, Закарпатті. Наприклад, з покрайніх записів довідуємося, що лубенський полковник Леонтій Свічка купив дві книги львівського братського друку, одну — у київського купця Якова Брушловича, другу — у Євстафія, «священика переволочанського з-під Прилуки»⁴⁰.

Діяльність братств знайшла певне відбиття і в наративних джерелах, зокрема в публіцистичних пам'ятках, в українських та білоруських літописах. Важливим джерелом для дослідження ідеології братського руху є також «Пересторога» — цінна пам'ятка української політичної публіцистики початку XVII ст. Звичайно, правильні висновки з цього твору зробити неможливо без докладного аналізу обставин його написання і без врахування тієї мети, яку ставив перед собою автор. І. Франко вважав автором «Перестороги» Юрія Рогатинця; М. Возняк приписував авторство Іванові Борецькому; останнім часом П. К. Яременко доводить, що її автором був Андрій, священик львівської Знесінської (Вознесенської) церкви⁴¹. Так чи інакше автор «Перестороги» в ряді питань висловив погляди, характерні для поміркованого крила братського руху. Свого часу М. Возняк зауважував, що від братчика слід було б сподіватись докладніших відомостей про роль братств, а в «Пересторозі», мовляв, розповідається не про це, «а про князя Костян-

³⁶ І. Франко. Записки проти книгохрідів у старих книгах і рукописах. — Записки НТШ, т. 77, стор. 125.

³⁷ І. Панькевич. Покрайні записи на підкарпатських церковних книжах. — Збірник наукового товариства «Просвіта», 6. Ужгород, 1929, стор. 133.

³⁸ І. Свенцицкий. Опис музей Ставропигіального інститута во Львове. Львов, 1908, стор. 60.

³⁹ I. Nistor. Cărțile liturgice din Bucovina și introducerea limbii slavone în biserică românească. Analele Academiei Române. Memoirile secțiunii istorice. Ser. 3, t. 25, 1943, стор. 2.

⁴⁰ А. Залесский. Церковная история Пирятинского уезда. — «Киевская старина», 1889, т. 26, стор. 268—274.

⁴¹ П. К. Яременко. «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., 1963.

тина Острозького, який заслонює собою усе інше»⁴². Справді, в «Пересторозі» перебільшується роль К. Острозького, а також грецьких патріархів, які зображаються ініціаторами заснування братств. Але не слід забувати, що якраз самі братчики, звертаючись до феодалів і уряду, нерідко з чисто тактичних міркувань провідну роль у своїх починаннях незаслужено приписували патріархам і православним феодалам, зокрема Острозькому⁴³. Це робилось для того, щоб авторитетом православної ієрархії та магнатів довести справедливість і законність антикатолицької діяльності братств.

Як один з аргументів того, що автором «Перестороги» не був братчик, висувалося твердження, що Львівська ставропігія дотримувалася поміркованішої тактики, ніж та, що її викладено у включений до «Перестороги» промові львівського братчика на сеймі у Варшаві⁴⁴. Насправді ж братства вдавалися до різноманітних методів захисту своїх прав — від цілком легальних до досить-таки радикальних. Навіть представники поміркованої течії у братському русі в окремі періоди не обмежувалися «законними» з точки зору феодальної держави формами боротьби, а вважали за необхідне звертатися до широких кіл населення з закликом згуртуватися для відсічі наступу католицької реакції. Тому, хоч та промова, яку опубліковано в «Пересторозі», мабуть, не була виголошена на сеймі 1598 р., зміст її значною мірою відбиває погляди діячів братського руху. Автор «Перестороги» міг приписати таку промову братчикові, знаючи про сміливі виступи братських послів на варшавських сеймових судах. Про характер цих виступів можна судити на підставі збереженого проекту промови, яку мав виголосити у сеймі представник Львівського братства в присутності короля Польщі в 1609 р.⁴⁵

Деякі сторони діяльності братств відображені в публітичних творах Івана Вишенського, який протягом ряду років мав різnobічні взаємини з братствами, а під час перебування у Львові одержав матеріальну допомогу від ставропігії. Звичайно, слід враховувати і те, що на творах Вишенського позначились його гострі незгоди з частиною братчиків, що були зумовлені як аскетизмом афонського ченця, так і неоднорідністю

⁴² М. Возняк. Письменницька діяльність на Волині і у Львові. Львів, 1954, стор. 17.

⁴³ До речі, М. Возняк не звернув уваги на те, що автор «Перестороги» не відмовляється і від критики К. Острозького, який, пішовши на примирення з польськими урядовими колами, не врятував від загибелі в ув'язненні відомого православного діяча протисингела Никифора Кантакузина (див.: М. Возняк. Назв. праця, стор. 40).

⁴⁴ К. Студинський. Причинки до історії унії. — «Правда», 1895, т. 26, стор. 532.

⁴⁵ А.Криловский. Назв. праця, додаток, стор. 35—37.

соціального складу братств⁴⁶. Проте в конфлікті братств з церковною верхівкою Іван Вишенський був цілком на боці братчиків, відстоюючи право «хлопів простих» не коритись єпископами-відступникам. Тому погляди Вишенського з цього питання мають певне значення і для характеристики ідеології братського руху.

Відгук деяких прошарків панівного класу на діяльність братств Білорусії та України заєвідчує Баркулабівський літопис, автором якого був невідомий білоруський культурний діяч (на думку М. Довнар-Запольського, священик Федір Филипович з Могильова)⁴⁷. На оцінці літописцем братств позначились погляди князів Соломирецьких, при дворі яких складався літопис. І хоч князі Соломирецькі користувалися послугами одного з ідеологів братств — Степана Зизанія — як домашнього вчителя, все ж вони вороже ставилися і до залучення братчика-ми широких народних мас до боротьби з католицизмом, і до втручання братств у церковне управління через собори⁴⁸. Тому Баркулабівський літопис відбиває суперечності в ставленні православних магнатів до програми і практичної діяльності братств.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що джерела з історії братств різних частин України розподіляються доволі нерівномірно. Архіви братств багатьох визначних міст України майже повністю загинули. Серед наявних джерел недостатньо представлені акти, що стосуються братств у малих містах і селах. Співвідношення між кількістю джерел, що висвітлюють окремі проблеми історії братств, аж ніяк не відповідає співвідношенню між цими проблемами за їх важливістю. Все це слід враховувати при використанні джерел, що стосуються братського руху XVI—XVIII ст. Необхідно також підкреслити, що деякі типи джерел зовсім не відбивають відмінностей у соціальному складі і напрямі діяльності братств, зокрема тих, що були підпорядковані ієрархії, і тих, що гостро проти неї виступали. Правильно оцінити місце різних братств у суспільно-політичному і культурному русі можна лише при комплексному критичному використанні всіх основних актових і наративних джерел, що дійшли до нас.

⁴⁶ П. М. Попов. За глибоке вивчення літературної спадщини. — «Вісник АН УРСР», 1956, № 3, стор. 75.

⁴⁷ Як вказує Б. Струмінський, українізми в тексті літопису свідчать, що наявна копія була переписана українцем (родом з південно-західних земель України), який оселився в Білорусії. Див.: «Slavia Orientalis», Warszawa, 1962, № 3, стор. 428.

⁴⁸ Баркулабовская летопись. — «Университетские известия». К., 1898, № 12, стор. 10—11.

ИСТОЧНИКИ ОБ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БРАТСТВ УКРАИНЫ В XVI—XVIII вв.

Р е з ю м е

В освободительной борьбе и культурной жизни украинского народа в конце XVI—XVIII вв. важную роль играли братства — общественно-политические организации украинского населения. Братства больших и средних городов имели собственные архивы, где хранились учредительные грамоты и уставы братств, книги записи членов («каталоги братерські»), протоколы собраний, счета прибылей и расходов. Братства, возникавшие в местечках, а позже и в отдельных селах, зачастую имели только одну общую книгу, куда вносили текст устава, записи о выборах должностных лиц, об уплате членских взносов и т. п. Отдельные стороны деятельности братств отражены также в гродских и магистратских актовых книгах, в материалах церковных архивов (епархиальных и приходских), в переписке светских и духовных феодалов и в других документах. Сведения о братствах имеются и в наративных источниках, в частности в ряде памятников украинской публицистики конца XVI — первой половины XVII в.

Сохранившиеся источники весьма неравномерно распределены в хронологическом и территориальном отношении. К тому же некоторые типы источников не отражают различий в социальном составе и направлении деятельности отдельных братств. Всестороннее исследование истории братств возможно лишь при комплексном использовании всех основных сохранившихся актовых и наративных источников.

Г. Ю. Храбан

ПРО СПОГАДИ ПАВЛА МЛАДАНОВИЧА

(до 200-річчя повстання 1768 р.)

Син уманського губернатора Младановича Павло, який був в Умани у 1768 р. під час захоплення її повстанцями, написав спогади, видані пізніше під назвою «Уманська різанина, чи історія повстання, піднятого Залізняком і Гонтою, написана ретельно, правдиво і докладно наочним свідком цього жахливого повстання»¹.

Мемуари П. Младановича дослідники використовували часто. Ці мемуари зробили помітний вплив на історичну та художню літературу. В просторії праці Я. Ліппомана «Бунт гайдамаків»² так і проглядає зміст написаного Младановичем. Впли-

¹ Bunt hajdamaków na Ukrainie w 1768 r. opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimennych. Poznań, 1842, стор. 101—180 (далі — П. Младанович).

² Там же, стор. 1—99.